

obradu arhivske građe već su pokušali sintetizirati podatke iz objavljene literature. Iako je taj pristup razumljiv - dubrovačka gospodarska građa zahtjevnija je čak i za povjesničare specijaliste - on je uzrokovao metodološki problem koji obilježava mnoge zaključke. Naime, ne samo da su podaci iz starije sekundarne literature ponekad nepouzdana, čak "impresionistički", nego se radi o krajnje fragmentarnim informacijama vezanima uz različite epohe; sve u svemu, o prilično nepouzdanj osnovi za generalizacije kakvima su autori skloni. Druga zamjerka ovoj studiji je niz faktografskih grešaka, poput tvrdnje da je Dubrovnik osnovan oko sredine 7. stoljeća i to od "grčko-talijanskih stanovnika Epidaura" (str. 13), tvrdnje da period osmanske vlasti nad Gradom traje od 1526. do 1684, a potom slijedi "austrijski period" od 1684. do 1806 (str. 15), ili pak tvrdnje da su vlasti Republike odobrile izgradnju džamije i pravoslavne crkve (str. 47). Iako te greške nisu direktno relevantne za ekonomsku argumentaciju autora, moglo ih se izbjeći konzultiranjem elementarne sekundarne literature.

Unatoč navedenim manjkavostima, ova studija je nedvojbeno koristan sažetak duge, a danas zanezarene istraživačke tradicije. Također, važno je naglasiti da se radi o tekstu na engleskom jeziku, odnosno o predstavljanju dubrovačke gospodarske povijesti najširoj međunarodnoj javnosti. Konačno i najvažnije, treba se nadati da će ova studija poslužiti kao poticaj novim istraživanjima gospodarske povijesti Grada. Sami autori najavljuju daljnje projekte na tom tragu. Treba im poželjeti svaku sreću.

Lovro Kunčević

Francesco Bettarini, *La comunità pratese di Ragusa (1414-1434): Crisi economica e migrazioni collettive nel Tardo Medioevo*. Biblioteca Storica Toscana, sv. 66. Firenze: Leo S. Olschki editore, 2012, 296 str.

Knjiga Francesca Bettarinija odnosi se na svega dvadeset godina (1414-1434), u kojima se odvio cijeli proces nastanka, uzleta i osipanja kompaktne zajednice od 23 sukna i trgovca iz Prata u Toscani, naseljenih u Dubrovniku. Prirodno kratak vremenski okvir pokazao se kao velika istraživačka pogodnost, omogućivši autoru sustavne pretrage serije za serijom Dubrovačkog arhiva, od odluka triju vijeća preko ugovora i zadužnica do oporuka, sporazuma o mirazu, pa čak i kaznenih spisa. Gustoća i raznovrsnost materijala omogućili su mu ocrtavanje individualnih sudbina, njihovih poslovnih uspjeha i promašaja, društvenih strategija, dugoročnih planova i konkretnih briga.

Što je na izmaku srednjeg vijeka povezalo dva grada iz Bettarinijeve knjige? Smrtnost od kuge, posebno Crne smrti iz 1348, teško je pogodila i Dubrovnik i Prato, no ostale su okolnosti bile posve različite. Dok je Dubrovnik 1358. temeljem Višegradskog ugovora dobio gotovo punu nezavisnost, Prato je 1351. izgubio političku autonomiju i bio prisiljen trpiti razne mjere gospodarske politike koje je uvodila firentinska vlast, a koje su kulminirale u nesnosnom poreznom pritisku koji se teško mogao izbjeći zbog nove precizne financijske evidencije (znameniti *Catasto* iz 1427). Sve je to teško pogodilo lokalno suknaštvo i mnoge su radionice propale, natjeravši vlasnike da sreću potraže na drugome mjestu. Tako i Sandro Marcovaldi, pišući bratu Giulianu u Dubrovniku, kuka da je u Pratu mala dobit, a puno poreza (*abbiamo assai dazi e pocho guadagnio*). No, dok se Prato početkom 15. stoljeća još nije oporavio od demografske implozije i ekonomske krize, Dubrovnik je nedvojbeno već bio u početnoj fazi. Stanovništvom skoro dvaput prerastavši Prato, bio je to grad otvorenih mogućnosti i privlačan za poslovanje - "Hong Kong na Jadranu", kako ga je jednom duhovito nazvao Sergio Anselmi.

Početkom 15. stoljeća dubrovački trgovci borili su se na međunarodnom tržištu za veći udio u profitu od trgovine tkaninama, i to određenim tipom grubljeg sukna srednje kvalitete koje se dobro prodavalo u Apuliji i osobito u balkanskom zaleđu. Malo pomalo počinjali su i sami zalaziti u Firenzu i Prato i nabavljati tkanine kojima će dalje trgovati, izbjegavajući time toskanske posrednike. Visina dugova za kupljene tkanine Benka Gondule, Petra Prima, Ivana Župana, Vlahote Hrankovića i drugih svjedoči koliko se taj *business* snažno razmahao. Dubrovački su poduzetnici - kako to kaže Bettarini - bili "gladni" tkanina, a pokazalo se da tu glad ne može zasititi produkcija firentinskih radionica. U tome je ležala šansa za Prato i ubrzo su radionice u tom gradu postale dubrovačkim trgovcima važno izvorište tzv. firentinskog sukna. No, pomalo je kod njih sazrijevala ideja da bi bilo još korisnije dio proizvodnog procesa prebaciti u Dubrovnik, čime bi se izbjegla obveza plaćanja carine na gotov proizvod, a roba bi se već našla bliže svojim konačnim balkanskim odredištima.

Poslovanje s Dubrovčanima i uvid u poslovne šanse koje su se otvarale na suprotnoj obali Jadrana potaknuli su prateške poduzetnike da se i sami okušaju na dubrovačkoj sceni. Vežani s dubrovačkim trgovcima vjerovničkim odnosima, tragali su za načinima da ostvare svoje tražbine, ali i da prošire posao na novom tržištu. Prvih desetljeća 15. stoljeća kroz Dubrovnik je prošlo barem 300-tinjak Talijana (najviše Toskanaca, ponešto Mlečana i Đenovežana), ostavivši u arhivskim dokumentima trag o svojim poslovnim aktivnostima. Dok su se Mlečani i Đenovežani zadržavali samo kraće, vezano uz neki konkretan posao, preko polovice Toskanaca iz Firenze i Prata u Dubrovnik je trajno doselilo. Mobilnost je logično rješenje za poslovne ljude koji su, zbog krizne situacije u zavičajju, tražili perspektivu ondje gdje se nudila. Dubrovnik im nije zatvarao vrata, ne videći u njima nezgodnu konkurenciju, nego očekujući da će Pratežani dodavati nove karike lancima prometa robom dubrovačkih trgovaca, šireći i njima tržišta i uvećavajući im dobit. U tome su im trebale ići na ruku privilegirane carinske tarife koje je vlada promptno uvela. Uostalom, već stogodišnje iskustvo s predstavnicima velikih firentinskih trgovačkih društava (Baldi, Peruzzi, Acciaiuoli) bilo

je više nego pozitivno. S druge strane, učvršćenje vlasti Venecije 1409-1420. prirodno je uplelo dalmatinske gradove u mletačku trgovačku mrežu, pa su se Toskanci općenito intenzivnije orijentirali prema Dubrovniku. Osim toga, grad je u to vrijeme trebao stručnjake koje nije imao u domaćoj sredini (liječnici, apotekari, učitelji, graditelji) ili ih nije želio uzimati iz domaćih redova da bi se očuvala nepristranost službe (kancelari, državni računovođe i dr.).

Dubrovnik tada još nije raspolagao tehnologijom i znanjem za pokretanje vlastite obimnije proizvodnje tkanina kakvima je trgovao, a uskoro je došao do točke da je to postao logičan i poželjan korak. Godine 1419. zaista je na državni trošak na Pilama podignuta velika i pomno projektirana zgrada za potrebe suknarstva, a ravnanje tim poduzetništvom ponuđeno je suknarima iz Piacenze koji su bili stacionirani u Veneciji - Paolu Businu i Pietru Pantelli. Zaobilaženje ustaljenih poslovnih partnera loše je odjeknulo u Toscani i izazvalo nepovjerenje tamošnjih suknara, koji su krenuli utjerivati dugove dubrovačkih trgovaca i to na vrlo odlučan način, šaljući u Dubrovnik ortake da na licu mjesta učine što mogu. Međutim, uspjeh u naplati dugova bio je slab, jer su se dubrovački trgovci često već opteretili preko svojih mogućnosti i postali insolventni. U bijegu pred vjerovnicima neki su odmah krenuli put Bosne, gdje su imali poslovne kontakte, a zatim izvan domašaja dubrovačke jurisdikcije godinama pregovarali oko djelomične i obročne namire dugovanja. Pisma prateških trgovaca u domovinu odaju njihovo razočaranje i čak dojam da se dužnici s njima sprdaju, a da ih ni vlasti ne uzimaju ozbiljno. S druge strane, i toskanski vjerovnici nekad su imali dvojake interese: kukanje da su im tražbine u dalekom Dubrovniku neizgledne nosilo im je izvjesne olakšice kod domaćih poreznika, koji su im iz "porezne osnovice" olako otpisivali ove navodno nenaplative svote.

Premda je povjerenje Pratežana zbog utjerivanja starih dugova bilo na teškoj kušnji, pokazalo se da je Pantellina manufaktura na Pilama pokrenula posve nov gospodarski ciklus u koji su se oni mogli bez otpora uklopiti. Povlastice koje su dubrovačke vlasti u tom razdoblju dijelile šakom i kapom širom su otvorile vrata imigraciji suknara

iz Prata. U novopokrenutoj proizvodnji na idealan su se način spajali talijanski *know-how* i domaći kapital, a dubrovačke vlasti osiguravale su povoljne uvjete i premije, dajući čitavome poslu ugovorni okvir iza kojeg je stajala država. Standardni ugovor s dubrovačkim vlastima podrazumijevao je da one snose dio najamnine zgrade i plaćaju stimulaciju po svakoj bali sukna, dok se strani suknari obvezuju, pod prijetnjom visokih penala, na produkciju određenog opsega i tempa. Uz "državnu manufakturu" na Pilama, koja je bila efikasno organizirana, ali je ubrzo postala pretijesna i vodila trzavicama među suknarima, otvorena su i druga postrojenja, npr. ono na izvoru Omble, koje je bilo posve u privatnim rukama, a uključivalo je kao ortake Andriju Volzo, Niccolò Ciani, Ivana Menze i Jakova Kotrulja.

Suknari i trgovci iz Prata razvili su djelatnost i u raznim drugim smjerovima, hvatajući se skoro svake vrste posla koja je nudila zaradu: kao i Dubrovčani, trgovali su metalima, pulješkim žitom i uljem, solju i drvom iz kvarnerskih šuma, ali i bosanskim robljem, koje su prodavali za kućnu posluhu u Toscani. Neki od njih su, uz bok Firentinaca, pozajmljivali i mijenjali novac, izdavali mjernice i bavili se poslovima osiguranja robe. Prilagođavajući se novom trgovačkom okruženju, Pratežani su prihvatili oblike trgovačkih društava koje su preferirali dubrovački patriciji navikli na pomorsku trgovinu. Među njima je bila omiljena kolegancija, u kojoj su jasno odijeljene uloge investitora i trgovaca, pa time i rizici posla. Trgovci iz Prata ipak nisu imali pristupa u dva sektora: trgovinu sirovom vunom s Pirenejskog poluotoka čvrsto su u rukama držali katalonski trgovci, koji će tek nešto kasnije otvoriti i vlastiti konzulat u Dubrovniku, a sami Dubrovčani onemogućili su dobavu srebra iz rudnika u balkanskom zaleđu, pretvorivši je u pravi dubrovački monopol.

Imigraciji suknara iz Prata pridonijela je društvena moć nekoliko "zemljaka" u državnoj službi. Prethodnik u toj grupi bio je Benedetto Schieri, prognanik iz rodnog Prata nakon neuspjele urote, dugogodišnji dubrovački kancelar, ali i neka vrsta neformalnog predstavnika prateških doseljenika, jer je logikom službe imao direktan pristup strukturama vlasti. Uz Schierija, ubrzo je angažiran i

drugi prateški notar, brat već udomaćenog trgovca Niccolò Ringhiadorija. To je vrijeme ekspanzije dubrovačke kancelarije - što je, dakako, povezano s gospodarskim i demografskim uzletom - i njezinog novog ustroja popraćenog pravnom regulativom. Iz kruga doseljenih toskanskih trgovaca u prvoj polovici 15. stoljeća redovito se popunjavala i služba državnih računovođa, koji nisu samo pedantno bilježili stavke prihoda i rashoda budžeta, nego su djelovali i kao financijski savjetnici Republike. Također je "dubrovačkim Toskancima" često povjeravana zadaća opskrbe žitnice, zbog poslovnih veza s trgovcima u Apuliji.

Tijesna povezanost poduzetništva i državnih službi možda se najbolje prati kroz djelatnost već spominjanog kancelara Benedetta Schierija. Kao i ostali službenici, uz državni posao on se konstantno bavio poduzetništvom, a kao osoba na izvoru informacija, o prilikama koje pružaju nove dubrovačke gospodarske mjere obavijestio je nećake, koji su uskoro doselili ujak u Dubrovnik i uključili se u tekstilno poduzetništvo. No, iskustva s rođacima nisu uvijek bila najbolja, pa je i Schieri kasnije prešao na pravi model profesionalnog poduzetništva s ortacima izvan obitelji. Neki od propisa pokušavali su zauzdati poslovnu aktivnost osoblja kancelarije, u strahu da njihovi privatni interesi ne zasjene dužnosti prema državi, no Schieri je imao previše pravnog znanja da bi ga takva mjera mogla zakočiti: počeo je stupati u komanditna društva, kroz koja je investirao iz sjene, našavši tako poslovičnu rupu u slovu zakona.

Većina Pratežana nije se doselila u Dubrovnik s namjerom da tu ostane zauvijek. Ponukani rodbinskim vezama i oslanjajući se na rođaka koji se već smjestio i snašao u dubrovačkoj sredini, najčešće su u prvo vrijeme i stanovali zajedno, obično u kućama unajmljenima od privatnika, a ponekad i uz radionice i dućane. Uz logističke pogodnosti, u obiteljskom krugu lakše se održavao odnos povjerenja, bitan među partnerima. Ipak, protokom vremena neumitno je dolazilo do snažnijeg povezivanja s domaćim trgovcima, a zatim i urastanja u dubrovačku sredinu. Pratežani nisu žurili sa ženidbom, odgađajući je obično za drugu životnu fazu, nakon konačnog povratka u zavičaj. No, bilo je i onih koji su se odlučili okučiti u Dubrovniku. Poznata odlučnost dubrovačkog

patricijata kojom su zabranili brakove izvan svoga kruga onemogućavala je toskanskim trgovcima da se prižene u kuće svojih poslovnih partnera plemića, čak i kada su sami imali plemićki status. Umjesto toga, nalazili su supruge u bogatom građanskom sloju i od njih često primali obilat miraz, pogotovo ako su ženili udovicu. Taj miraz služio im je i kao vrlo korisna injekcija kapitala u "živom novcu". Ženidbene veze i rođenje djece pospješivali su dalju integraciju u dubrovačko društvo. Na primjer, nakon što mu je, vjerojatno u naletu kuge, naglo umrla prva supruga, kći kancelara Iacopa Ugodinicija, Benedetto Schieri oženio je Marušu, udovicu Pavla Ilijčića, bogatog trgovca i vjerojatno svoga dobrog poznanika. Prihvativši i tri pastorka, s Marušom je imao petero djece. Dvije su mu se kćeri udale za sinove uspješnog trgovca Vlaha Hrankovića, a sinovi su se također posve asimilirali. Slično se dogodilo i s potomcima trgovca Luce di Cecco, koji su se pretvorili u pravu dubrovačku obitelj, odnosno antuninski rod prezimena Gabrielli, kasnije Monaldi. No, nisu svi formirali u Dubrovniku službenu obiteljsku jezgru - neki su živjeli u konkubinatu s lokalnim djevojkama, najčešće svojim sluškinjama, a na odlasku iz Dubrovnika vodili su sa sobom izvanbračnu djecu i integrirali ih u svoju toskansku obitelj.

Zajednica Pratežana nije imala neku posebnu formalnu strukturu sa samoupravom i vlastitim sucima (konzulima), ali je kohezija među članovima bila izražena: zajedno su poslovali, nastupali jedni za druge, privatno se družili, a neki i stanovali zajedno. Od 23 trgovca, 18 je bilo u kontinuitetu nastanjeno u Dubrovniku najmanje godinu dana, često u pratnji obitelji i posluge. Svi su pripadali šesterima velikim rodovima koji su još bili i međusobno premreženi bračnim vezama. Suknari iz Prata uglavnom nisu imali potrebe tražiti dubrovačko građanstvo, a nije im bio bitan ni osobiti pravni status sa sudbenošću vlastitog konzula. Pravna zaštita koju su pružale dubrovačke institucije vlasti - konstatira Bettarini - bila je adekvatna, uz fleksibilne forme arbitraže i posredovanja, koje su izrazito odgovarale trgovačkoj logici i tempu djelovanja.

Međutim, nakon što su domaći poduzetnici naučili tehniku obrade vune i organizacijski aspekt tog posla, Dubrovnik je počeo sustavno plijeviti konkurenciju i demotivirati strane trgovce. *Coup*

de grâce u tom trendu bio je zakon iz 1434. koji je isključio iz vunarskog obrta sve strance, osim onih koji se time već bave. Kad je zatvoren pritek novih članova i postalo jasno da će poslovanje u budućnosti biti sve teže i nesigurnije, zajednica Pratežana počela se osipati. Nepovoljan odnos prema stranim proizvođačima tkanina neke je odvuкао u stečaj, kao Antonija di Lorenza, a njegova propast poput uljene mrlje proširila se na krugove sviju s kojima je poslovao, često baš talijanske trgovce. Uslijed rastuće prezaduženosti, za neke je bijeg iz Grada pred vjerovnicima odjednom postao realna krajnja opcija. Neki su se ipak bolje snašli i navrijeme zatvorili obiteljski posao, povukavši kapital iz Dubrovnika (npr. obitelj Ringhiadori) i odselivši u manje dramatičnim okolnostima.

To su osnovni rezultati Bettarinijevih istraživanja i nosive teme njegove knjige. No, kao i svaka dobra povijesna rasprava, Bettarinijevo djelo drži zrcalo u kojemu se nije ni danas suviše ogleđati. Knjiga se odnosi na Pratežane u dalekom 15. stoljeću, ali izaziva na razmišljanje o preciznosti formule dubrovačkog gospodarskog uspjeha: da strani kapital, ali ne u svakoj djelatnosti; da prilike za strane poduzetnike, ali nikad na štetu domaćeg tržišta; da otvorenost prema novim tehnologijama izvana, ali samo ako se iz njih uči i usvaja da bi ih se primijenilo na vlastiti probitak. Bettarinijeva knjiga otkriva s koliko se uvida i odlučnosti tesala dubrovačka gospodarska politika, a, s druge strane, koliko su poduzetni i hrabri bili Luca di Cecco, braća Marcovaldi i Ringhiadori, Benedetto Schieri i svi njihovi sudrugovi kad su potražili poslovnu sreću baš u Dubrovniku. Naposljetku, Dubrovnik nam se tu pokazuje u svom najljepšem ruhu, kao grad koji otvara šanse, sredina u koju se Toskanci doseljavaju u potrazi za boljim životom.

Kao što autor završno podcrtava, protagonist ove priče ustvari je čovjek Quattrocenta, odlikovan mnogim znanjima koja mu daju fleksibilnost za osobne izbore i za poslovne migracije između proizvodnje i trgovine, između poduzetništva i državne službe. On poznaje klasičnu književnost - neri-jetko vezivno tkivo sa srodnim dušama u novoj sredini - ali i suvremene tehnologije manufakture ili dvostrukog knjigovodstva. Uljudan je, vješt na peru i obrazovan sugovornik. Njegov mentalni sklop

je širok, otvoren je za novo i prati kakve su prilike drugdje. On može biti iz Prata, ali i iz Dubrovnika, a svoju sreću će tražiti gdje god se pružaju prilike. Teško je u ovoj slici ne prepoznati nešto i od samog autora. Široki interesi, vrlo temeljito obrazovanje, elegantan stil, pa i mobilnost u potrazi za novim izazovima (između rodnog Prata, Firenze, Pariza i Readinga) - sve se to ocrta i u Bettarinijevoj biografiji i pristupu poslu.

Dubrovački arhiv i dubrovačke teme već odavno privlače strane istraživače, od velikog Braudela, preko samozatajne I. Mahnken i mnogih drugih, do najmlađe generacije tek stasalih povjesničara. Od radova koji su zadnjih desetljeća stranci objavljivali o dubrovačkim temama nije sve izvrsno, a mnogo toga kvalitetom znatno zaostaje za domaćom produkcijom. No, kod Bettarinija nema ni tračka prepotencije i neznanja nad kojima se ponekad mrštimo kad čitamo radove o Dubrovniku svojih inozemnih kolega. Dubrovnik je Bettariniju zaista poznat iznutra, a to je zato što je u njega ušao čitanjem mnogobrojnih dokumenata Dubrovačkog arhiva, koji su ga sigurno vodili kroz dubrovačku stvarnost: društvo, ljude, lokalitete.

Nella Lonza

Paola Pinelli, *Tra argento, grano e panni: Piero Pantella, un operatore italiano nella Ragusa del primo Quattrocento*. Firenze: Firenze University Press, 2013, LVIII+115 str.

Hrvatskoj znanstvenoj javnosti Paola Pinelli nije nepoznato ime. Autorica je 2006. objavila i za našu historiografiju važnu prepisku braće Marcovaldi, kao i niz studija o gospodarskoj povijesti dubrovačkog Quattrocenta. Oslanjajući se na spomenute rezultate, njezina nova knjiga istoj temi pristupa kroz novo očište - djelovanje Piera Pantelle, emblematično za novu dubrovačku ekonomsku politiku kreiranu u prvoj polovici 15. stoljeća.

U prvom poglavlju (str. 1-35) analiziraju se temeljni pravci trgovine balkanskim srebrom, pulješkim žitom i talijanskim suknom srednje kakvoće koja se odvijala preko Dubrovnika. Izvoz srebra iz srpskih i bosanskih rudnika, čija je proizvodnja bila na vrhuncu upravo između 1420. i 1455, bio je gotovo potpuno u rukama Dubrovčana, a riječ je možda i o petini onodobne europske produkcije. Dubrovčani su znali kako umanjiti rizik na područjima Balkana jer su ondje već imali dobre kontakte, a dobit se u toj grani kretala 17-18%, što je bilo dva do tri puta više nego u drugim granama, uz brz obrt kapitala. Talijanski trgovci o kojima piše Pinelli uključivali su se u daljnju prodaju srebra na europskim tržištima i na Levantu, koja je tekla dobrim dijelom preko Venecije te drugih talijanskih luka i trgovišta. Širenjem osmanske vlasti srpskim i bosanskim područjima, proizvodnja i trgovina podvedene su pod državnu kontrolu i jenjale, ali ne zamiru ni u 16. stoljeću.

Na brzinu obrta kapitala mogla je računati i trgovina suknom, koja je tekla u suprotnome smjeru. Na tržištu u zemljama balkanskog zaleđa ponuda sukna srednje kvalitete, proizvedenoga u Veneciji, Firenci i manjim talijanskim centrima, ispunila je nišu između slabijih domaćih tkanja i luksuznih tkanina namijenjenih najbogatijima.

Na istome prostoru, a djelomice i s istim ljudima, vrtjela se također trgovina žitaricama, od presudne važnosti za Republiku koja nije proizvodila ni za trećinu svojih potreba. Nabavka je išla kroz dva kanala, oba pod strogom državnom kontrolom. S jedne strane, država je sama slala nakupce da za državni novac kupuju veće količine žita na stranim tržištima, a s druge strane poticala je privatnike na aktivnost u toj sferi davanjem povoljnih kredita, premija i fiskalnih povlastica. U tom su poslovanju našli interesa i mnogi katalonski i talijanski trgovci.

U jednom od najzanimljivijih dijelova knjige autorica prikazuje kako je posrednička uloga Dubrovnika bila bitna stranim trgovcima zbog teškog snalaženja u nepoznatim prostorima zaleđa čiji jezik nisu razumjeli. Na tim su područjima Dubrovčani imali svoje društvene mreže, lako se sporazumijevali i poznavali mentalitet onih s kojima se pregovaralo, a u 16. stoljeću tome su pridošle carinske povlastice dobivene od osmanskih vladara.